Міністерство освіти і науки України

Тернопільський національний економічний університет

Соціально гуманітарний факультет

Кафедра психології та соціальної роботи

Одарчук Ольга Володимирівна

Соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітньо-професійна (наукова) програма

Випускна кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «Бакалавр»

Виконала студентка
групи СРз-41
Одарчук О. В.
_____

Науковий керівник :
к.ю.н., доцент
Яремко Оксана Михайлівна
_____

Випускну кваліфікаційну роботу

Допущено до захисту

«___»_____20___р.

Завідувач кафедри

Тернопіль, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП **3**

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ **7**

1.1. Люди похилого віку як об'єкт соціальної роботи **7**

1.2. Основні напрямки, методи та форми соціальної роботи з людьми похилого віку **11**

Висновки до першого розділу **17**

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ **18**

2.1. Соціально-психологічні особливості людей похилого віку **18**

2.2. Інші соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку **23**

Висновки до другого розділу **27**

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ **30**

Висновки до третього розділу **30**

ВИСНОВКИ **38**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **42**

ВСТУП

Актуальність дослідження. Україна – це одна з поміж «найстаріших» країн: люди, які старше 60 років становлять одну четверту українського суспільства. Відповідно до інформації Help Age International, кількість постраждалих від російсько-української війни людей, які водночас є людьми похилого віку, значно вища, а ніж від будь-якого іншого у світі триваючого конфлікту [10, с. 55].

Повномасштабна війна в Україні здійснила нові виклики для людей похилого віку та для вітчизняної сфери соціальної роботи. До вікових змін, пов'язаних із похилим їх віком, війна додала їм реальні фізичні загрози та серйозні затяжні психосоціальні кризи.

Забезпечення гідних умов життя та підтримки людей похилого віку є надзвичайно важливим завданням для сучасного українського суспільства. І передбачає не лише фінансову підтримку у вигляді пенсій та доплат, але й організацію ефективної соціальної роботи, яка враховує соціально-психологічні особливості людей похилого віку, їх специфічні інтереси й потреби, сприяє активному залученню до суспільного життя. Соціальна робота і забезпечення якісного життя людей похилого віку становить величезний спектр діяльності для соціального працівника. А у часі війни існує нагальна потреба у надання людям похилого віку реальної та дієвої соціально-психологічної підтримки.

Маючи знання і досвід, відповідні особистісні якості, соціальні працівники разом з іншими фахівцями (медиками, психологами, правниками, педагогами тощо) можуть істотно сприяти покращенню способу життя людей похилого віку, забезпеченню їхньої незалежності, гідності, а також допомогти їм зайняти належне місце в суспільстві. Важливою у даному процесі є ефективна організація соціальної роботи з людьми похилого віку, яка враховуватиме її соціально-психологічні умови.

Усе вище зазначене підкреслює актуальність теми кваліфікаційного дослідження.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики бакалаврської роботи знаходимо у працях таких вчених як: Балдинюк О., Гірняк А., Гірняк Г., Гнилобок Н., Балдинюк О., Бугерко Я., Черевата О, Федунів А., Терещенко І., Савчин М., Савельчук І., Романова Н., Ушакова І., Шаюк О., Фурман А., Фурман О., Яремко О. та. ін.

Мета дослідження – вивчити соціально-психологічні умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку.

Досягненню мети сприяло вирішення наступних ***завдань:***

1) розкриття людей похилого віку як об'єкту соціальної роботи;

2) здійснення аналізу основних напрямків, методів та форм соціальної роботи з людьми похилого віку;

3) розкриття соціально-психологічних особливості людей похилого віку;

4) здійснення аналізу інших соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку;

5) проведення емпіричного дослідження соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку.

Об'єктом дослідження є соціальна робота з людьми похилого віку.

Предметом дослідження є соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку.

Методи дослідження. Дослідження проводилося за допомогою теоретичних (дедукції, індукції, синтезу, аналізу, класифікації, систематизації, порівняння, узагальнення тощо) і практичних (методики Райдаса (інша назва – тест «Впевненість у собі»), для визначення ступеня впевненості осіб, що мають похилий вік, у собі; методики Дембо-Рубінштейн для здійснення самооцінки людей, що мають похилий вік; методу Томаса Кілменна (п'ять основні форми поведінки у конфліктах), для розкриття форм можливої поведінки осіб, які мають похилий вік, у конфліктах; методу анкетування, для здійснення анкетування осіб, що мають похилий вік, стосовно соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з ними) методів наукового пізнання.

Наукова новизна бакалаврської роботи полягає у тому, що:

вперше:

- зроблено спробу комплексного дослідження соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку;

розвинено:

- положення про соціально-психологічні особливості людей похилого віку;

- положення про соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку;

- положення про соціально-психологічні особливості людей похилого віку;

вдосконалено:

- положення щодо вдосконалення організації надання соціальних послуг людям похилого віку;

- напрямки соціальної роботи з людьми похилого віку;

- положення про складові компетентностей соціального працівника, важливі для організації ефективної та дієвої соціальної роботи з людьми похилого віку.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані положення і висновки бакалаврського дослідження можуть бути застосовані: у просвітницькій діяльності (популяризації інформації щодо соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з особами, що мають похилий вік); у процесі навчання (під час викладання дисциплін - «Правовий супровід клієнтів соціальних груп», «Соціальна юриспруденція», «Робота в громадах», «Правове регулювання перемовин та медіації», «Психологія конфліктів та медіація» та ін.); у науковій діяльності (лягти в основу проведення нових наукових розвідок); у практичній діяльності (під час організації соціальної роботи з особами, які мають похилий вік).

Апробація результатів наукового дослідження.

Окремі положення і висновки бакалаврського дослідження було озвучено на міжнародній-науковій конференції:

ІІ Міжнародна науково-практична конференція: «Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії» (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 30 квітня 2024 р.).

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів (містять чотири підрозділи), висновків, списку використаних джерел (48 найменувань). Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 47 сторінок, з них основний текст – 41 сторінка.

РОЗДІЛ 1
СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

1.1. Люди похилого віку як об’єкт соціальної роботи

На сьогодні спостерігаємо тенденцію швидкого зростання кількості людей похилого віку у більшості країнах світу. Це зумовлено численними факторами, зокрема збільшенням середньої тривалості життя. Відповідно до джерел, у економічно розвинених країнах віковий склад осіб, старших за 60 років, складає 12-22% загальної кількості населення, в Україні - понад 17%. А тому питання їхнього суспільного і соціального становища, ролі та місця в сім'ї, медико-соціальної реабілітації, соціального обслуговування та забезпечення, а також соціальної опіки над людьми похилого віку мають надзвичайно важливе теоретичне та практичне значення [12, с. 23].

Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ) пропонує нам наступну класифікацію: особи віком від 60 до 74 років – люди, що мають похилий вік, від 75 до 89 років – люди старечого віку, від 90 років і старше – люди-довгожителі. У ній закладені соціальні, біологічні можливості, а також потреби людини [12, с. 23].

Демографічні зміни, зокрема старіння населення, є важливим аспектом сучасного суспільного розвитку. Цей процес значною мірою обумовлений покращенням матеріальних умов та досягненнями медицини, що призвело до зростання частки людей похилого віку. Однак, відмінності між країнами та регіонами є суттєвими.

Вищий відсоток людей похилого віку зазвичай спостерігається в розвинених країнах, великих містах та сільській місцевості. Важливу роль у забезпеченні гідного життя людей, які мають похилий вік, відіграє належне ставлення суспільства, громадських організацій і держави.

Спосіб життя людей, що мають похилий вік, у значній мірі впливає на темп їх старіння. Також впливають умови праці, психологічні та соціальні фактори, рівень життя.

Умовно виділяють наступні групи людей, які мають похилий вік:

- жваві;
- ті, хто живе у сім'ях;
- фізично здорові;
- задоволені тим, що вийшли на пенсію;
- хворі;
- ті, хто ще працює;
- малорухомі, сидять удома;
- самотні;
- нещасні, зневірені в житті;
- ті, хто інтенсивно різноманітно, проводять дозвілля (відвідують клуби, ходять у гості, зустрічаються з друзями тощо) [12, с. 24].

Соціальній роботі з людьми похилого віку має передувати збір інформації про соціальне становище цих людей як тепер, так і в минулому, особливості психіки, духовні та матеріальні потреби. Соціальна робота з людьми похилого віку має ґрунтуватися на наукові положення, результатах соціально-психологічних, соціологічних, соціально-економічних та ін. дослідженнях.

Із переходом людини до групи людей, які мають похилий, змінюються значно її відносини з суспільством. З цього моменту відбувається трансформація ціннісно-нормативних поняття: сенс життя, мета, щастя, добро, справедливість. Зі зміною вікової категорії кардинально трансформується спосіб життя: люди, які раніше активно працювали та займалися громадською діяльністю на пенсії переважно руйнують зв'язок із професійною сферою. Але паралельно вони можуть залишатися активними громадянами різних сфер громадського життя.

Досить складно переживуть період виходу на пенсію люди, чия трудова діяльність в минулому дуже цінувалася, а на теперішній час визнається

непотрібною, марною. Досвід демонструє, що відрив від трудової діяльності негативно впливає на здоров'я, життєвий тонус і психічний стан людей. Це цілком очевидно та обґрунтовано, оскільки посильна праця є джерелом довголіття і однією з найважливіших умов збереження міцного здоров'я.

Те, який спосіб життя веде людина похилого віку, має зв'язок із тим, яким чином вона проводить свій вільний час та які можливості та умови їй для цього надає суспільство.

Активна залученість людей похилого віку до громадської діяльності робить їх життя насиченішим, цікавішим. І це дуже важливо мати на увазі соціальним працівникам, адже вони можуть рекомендувати або ж безпосередньо залучати людей похилого віку до діяльності громадських організацій, до організації безпосередньо ними зустрічей, до участі у радіо-передачі, TV-передачі, які функціонують спеціально для людей похилого віку, або ж до активностей з молоддю, дітьми тощо.

Як показує практика соціальної роботи, важливу роль у житті людей, що мають похилий вік, відіграє релігія. І це обумовлено різними факторами.

По-перше, на сьогодні, як в Україні, так і у багатьох державах, їх велика частина суспільства - віруюча.

По-друге, часто перед людьми, які припиняють своє активне соціальне життя, постає досить філософське питання: «Що ж буде далі, після смерті?»

По-третє, релігія - це своєрідне підґрунтя стійкого психологічного стану. Особливо важливою є релігія у кризових ситуаціях людей похилого віку. Адже релігія виконувала й продовжує виконувати велику роль і в кризові періоди суспільства. Безумовно дану інформацію потрібно враховувати суб’єктами соціальної роботи під час її здійснення з людьми похилого віку [19, с. 53].

Ще однією для людей похилого віку справою «для душі» є пенсія. Люди похилого віку, які вийшли на пенсію, найчастіше займаються вихованням онуків (у тих сім'ях, де є). Своїм онуками вони намагаються передати усе найкраще, чим «збагатилися» впродовж довгого свого життя. Але це лише частина життєдіяльності літніх людей.

Значно впливає на самопочуття людей похилого віку сімейна атмосфера: ненормальна або нормальна, недоброзичлива або недоброзичлива, спосіб розподілу обов'язків між бабусями (дідусями), їхніми онуками чи дітьми.

Під впливом трансформації сучасного суспільства змінюється ставлення сім'ї до людей похилого віку. Як свідчать сучасні реалії, досвід, накопичений старшим поколінням, не має практичної значущості, на відміну від того, як це було раніше. Сучасна молодь майже не виявляє колишньої поваги до людей похилого віку, по-іншому дивиться на них. Хоча чуйність, уважність до старших, взаємоповага у сім'ї визначаються, насамперед, загальною культурою усіх її членів, атмосферою, що сформувалася у суспільстві, на різних його етапах функціонування.

Усе вище зазначене впливає на рішення людей похилого віку проживати разом чи окремо від дітей, онуків. Цікаво, проведені у багатьох країнах дослідження, підтверджують майже однакову кількість людей похилого віку, що надають перевагу жити разом з дітьми та онуками, а інша - окремо.

Люди похилого віку мають велике бажання жити у сім'ї. Це через потребу в організації, підтримці певного рівня якості життя, у спілкуванні, взаємодопомозі. Дане бажання пояснюється і тим, що людина похилого віку майже не має фізичних сил, енергії, часто хворіє, потребує особливого харчування, догляду за собою.

Питома вага подружніх пар (похилого віку) проживають окремо від дітей. Коли ж мова йде про вдівців, вдовиць, розлучених матерів (батьків), то багато із них живе у складі сімей своїх дітей. Характерно, що у селах більше, ніж у містах, люди похилого віку проживають у сім'ях своїх дітей людей. Водночас, тенденція «роз’єднання» складних сімей зберігається як у містах, так і в сільській місцевості.

1.2. Основні напрямки, методи та форми соціальної роботи з людьми похилого віку

Тенденція збільшення людей похилого віку, характерна і для України, дана група населення стає однією з основних визначальних груп функціонування суспільства. Відповідно різні аспекти соціальної роботи з цією групою осіб (питання їх соціального забезпечення, обслуговування, становища, як і соціального піклування над ними тощо) водночас теоретичне і практичне значення, що відповідно продукує доцільність як напрацювання, так і реалізацію особливих підходів, методів, форм, технологій тощо робот соціальних працівників з людьми, що мають похилий вік.

Так, основними напрямками соціальної роботи з літніми громадянами є:

1. *Медико-соціальний напрямок:* передбачає комплекс заходів, що мають на меті зміцнення стану здоров'я, відновлення, попередження хвороб, відновлення спроможності до реалізації важливого соціального функціонування.

Зрозуміло, що характер реабілітаційних заходів диктують стан здоров'я, види патології.

До завдань соціальної робот у медико-соціальному напрямку входять:

- погодження, співпраця координація роботи із медичними закладами;
- проведення дій на оздоровлення (водних процедур, масажів, фітотерапія, лікувальна фізкультура);
- вивчення і апробування сучасних нетрадиційних (несучасних) методик реабілітаційних заходів;
- зорганізування і проведення медико-соціального патронажу як самотніх, так і ти, що проживають у сім'ях, людей, похилого віку;
- забезпечення інвалідів максимально важливими допоміжними засобами (слухові апарати, милиці, окуляри тощо);
- зорганізування на базі медичних закладів спеціалізованої медико-соціальної консультативної роботи;

- просвітництво і навчання рідних людей, що мають похилий вік, базовим психологічним і медичним знанням, які будуть їм важливими для догляду за їх літніми родичами [19, с. 34].

2. *Соціально-психологічний напрямок*: комплекс заходів, спрямованих в основному на соціальну адаптацію, тобто мова йде про процедуру активного пристосування індивіда до умов соціального середовища.

У соціально-психологічному напрямку соціальної роботи застосовують такі заходи як:

- патронаж сімей, де проживають люди, що мають похилий вік (звичайно, що на підставі згоди особи похилого віку та його сім'ї);

- зорганізування консультативної, психологічної допомоги людям похилого віку та членам їх сімей;

- застосування інформаційних методів (бесіди, зустрічі, вечори «запитання – відповідь»);

- підтримка самотніх осіб, що мають похилий вік (клуби знайомств, клуби за інтересами).

- заходи із організації відпочинку, дозвілля осіб, що мають похилий вік (клуби народної творчості, клубів за інтересами, залучення до громадської/суспільної діяльності, спортивні заходи та ін.) [19, с. 35].

3. *Соціальне піклування*: це соціально-правовий захисту майнових і немайнових прав, інтересів громадян, що встановлюється повнолітній дієздатній людині, яка через стан свого здоров'я самостійно не може здійснювати захист прав та інтересів, які їй належать.

До складових основних обов’язків опікуна входить:

- захист прав та інтересів підопічного, забезпечення потрібними умовами побуту, здійснення його охорони від зловживань третіх осіб;
- забезпечення базовими потребами підопічного (лікування, особиста гігієна, харчування).

В Україні функціонують спеціалізовані будинки (наближені до будинків-інтернатів, але більш «осучаснені»), які є різної форми власності. Вони

максимально наближені до житлових будинків із максимальним врахуванням усіх побутових потреб. Обслуговують жильців даних будинків в основному соціальні працівники, але, у них зазвичай є медичні працівники, психологи [19, с. 35].

4. *Соціальне забезпечення та обслуговування*: це в більшій мірі комплекс фінансово-матеріальних заходів: пенсії, різноманітні допомоги; протезування; обслуговування і утримання осіб з інвалідністю, а також людей похилого віку у спеціальних установах соціальних органів; соціально-побутові послуги, пільги.

Здійсненням соціального забезпечення займаються державні органи, установи, підприємства, фізичні особи за допомогою грошових внесків. Також значна частка допомоги надається органи місцевого самоврядування: надаються безкоштовні путівки до санаторіїв, збільшують диференційовані доплати людям похилого віку, які не працюють, можуть встановлюватися пільги з оплати житла, безкоштовно за рецептами лікарів відпускають медичні препарати, тощо [41, с. 144].

Соціальне обслуговування осіб похилого віку проводиться Центрами соціального обслуговування, які надають соціальні послуги громадянам, що знаходяться у життєво-складних ситуація і мають потребу в допомозі зі сторони: стаціонарно, в домашніх умовах, або шляхом тимчасового чи денного перебування.

Соціальна робота для людей похилого віку передбачає застосування різних методів та форм. Досить популярними є екстрена соціальна допомога, соціальне обслуговування вдома, адресний соціальний захист тощо. Що передбачає дієвість різних установи (спеціальних будинків, стаціонарних закладів, відділень денного перебування, центрів соціального обслуговування). У людей похилого віку існує реальна потреба у медико-соціальній реабілітації. Адже вік представників досліджуваної нами категорії осіб зумовлює ще більшу потребу у медичній допомозі. Природне старіння організму супроводжується появою багатьох хронічних хвороб. Відповідно зростає значна кількість осіб,

що потребують медичних спостережень постійно. Звичним для них стає відвідування невропатологів, кардіологів, геронтологів тощо. Рівень «сучасності» суспільства визначається, зокрема, й «широтою» мережі спеціальних оздоровчих установ, діяльність яких спрямована на осіб похилого віку (лікарень, поліклінік, будинків відпочинку, санаторіїв).

Для соціальних служб фізичне здоров'я людей похилого віку завжди має бути у пріоритеті. Вони зобов’язані сприяти забезпеченню умов для заняття людьми похилого віку спортом. Прикладна діяльність у сфері соціальної роботи демонструє позитивний вплив участь у марафонських забігах, у змаганнях, лижних перегонах, «моржових» купаннях тощо на здоров'ї всіх клієнтів соціальних служб, зокрема, й літніх людей. При цьому важливою є участь у згаданих заходах, і не настільки її результати.

Результати різного роду досліджень, які проводилися у багатьох європейських державах, продемонстрували, що «ключами» досягнення глибокої старості є:

- соціально-побутові умови,
- активний спосіб життя (і особливо праця),
- харчування,
- спадкові фактори.

Результати цих досліджень водночас продемонстрували й те, що смертність у більшості людей відбувається у наслідок різних патологічних процесів, які протікають ще задовго до того, як завершуються генетично закладені у ній (людині) потенційні життєві сили. Адже на науковому рівні обґрунтовано, що протяжність життя людини як біологічного представника повинна становити близько 90-100 років. Відповідно існування у багатьох різних країнах довгожителів, особливо в окремих їх регіонах, реально підкреслює обґрунтованість вище наведених тверджень [35, с. 72].

Як і доведено те, що зростання цивілізованих форм життя зумовлює поступове зростання середньої тривалості його (життя). Однак, може

відбуватися і зворотний процес, а саме у такі періоди як: епідемії, війни, кризи тощо).

Соціальне забезпечення і обслуговування осіб, що мають похилий вік, передбачає і різного роду допомоги та пенсії; обслуговування і утримування людей, що мають похилий вік, аналогічно і людей, що мають інклюзивінсть, у спеціальних установах органів соціального захисту населення; пільги для людей з інвалідністю; протезування; допомога особам, які не мають місце для проживання.

Реалізацію соціального забезпечення здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування, фізичними особами, підприємствами, і установами різних форм власності.

Результати соціологічних досліджень, що проводилися в Україні, акцентують увагу на пріоритетні напрямки сприяння людям, що мають похилий вік, у добробуті є:

- підвищення пенсійних виплат;
- більше надання для людей, що мають похилий вік, будинків, а також покращення якості умов проживання у цих будинках;
- якісні зміни у сфері пенсійного забезпечення;
- розвиток послуг із догляду за ними вдома.

Переконані, що на сьогодні увідповіднення європейським стандартам вітчизняної сфери пенсійного забезпечення - один з основних напрямів соціального забезпечення в сучасних умовах України. Хоча, коли говоримо про досвід іноземних держав, то й у них (незважаючи на те, що кожна із них здійснила у своє законодавство і практику імплементацію європейських норм і цінностей) сформувалися свої особливі шляхи вирішення даного питання [41, с. 144].

Так, окремі держави визнали за людьми похилого віку право одночасного отримання заробітної платі і пенсії, без жодних обмежень стосовно їх розміру та сфери у якій вони працюють.

Інші країни вдаються до використання, так званих «відкладених пенсій»: виплати по пенсії зростуть на певний відсоток залежно від того скільки років особа після виходу на пенсію ще працювала.

Значну лепту у допомогу людям похилого віку вносять органи місцевої влади. В основному полягає у:

- збільшенні для непрацюючих пенсіонерів диференційованих доплат,
- наданні на підставі рецептів лікарів безоплатних медичних препаратів;
- встановлення людям похилого віку додаткових пільг, що стосуються оплати телефонних послуг, комунальних оплат за житло.

Соціальна робота з людьми пенсійного віку полягає у задоволенні їх потреб соціально-побутового обслуговування. Людей, що втратили здатність до самообслуговування, необхідно обов'язково забезпечити спеціальним одягом, зручним взуттям, різними пристосуваннями, що полегшують переміщення цих людей, здійснення гігієнічних процедур, ведення господарства вдома (в залежності від їх фізичних і психологічних проблем).

Досить цікава на сьогодні практика використання у соціальній роботі організації, так званих «потягів милосердя»: форма допомоги в обслуговуванні, що передбачена для людей похилого віку, які - самотні, проживають в малонаселених, віддалених пунктах. До їх складу входять соціальні працівники, лікарі різних спеціальностей, психологи, що забезпечують потребуючих осіб досить широкою допомогою:

- консультативною,
- соціальною,
- медичною,
- побутовою,
- тощо.

Проте варто зауважити, що окремі елементи схожої допомоги були і раніше: наприклад, торгівля на виїзд, приїзд у невеликі села медичних спеціалістів.

Висновки до першого розділу

1. Відповідно до класифікації ВООЗ люди похилого віку – це особи віком від 60 до 74 років. Даним критерієм послуговуються безліч країн, зокрема Україна.

Умовно виділяють наступні групи людей, які мають похилий вік: жваві; ті, хто живе у сім'ях; фізично здорові; задоволені тим, що вийшли на пенсію; хворі; ті, хто ще працює; малорухомі, сидять удома; самотні; нещасні, зневірені в житті; ті, хто інтенсивно різноманітно, проводять дозвілля (відвідують клуби, ходять у гості, зустрічаються з друзями тощо).

2. Основними напрямками соціальної роботи з літніми громадянами є:

- *Медико-соціальний напрямок* (комплекс заходів, що мають на меті зміцнення стану здоров'я, відновлення, попередження хвороб, відновлення спроможності до реалізації важливого соціального функціонування);
- *Соціально-психологічний напрямок* (комплекс заходів, спрямованих в основному на соціальну адаптацію, тобто мова йде про процедуру активного пристосування індивіда до умов соціального середовища);
- *Соціальне піклування*: (комплекс заходів із соціально-правового захисту майнових і немайнових прав, інтересів громадян, що встановлюється повнолітній дієздатній людині, яка через стан свого здоров'я самостійно не може здійснювати захист прав та інтересів, які їй належать);
- *Соціальне забезпечення та обслуговування* (комплекс переважно фінансово-матеріальних заходів: пенсії, різноманітні допомоги; протезування; обслуговування і утримання осіб з інвалідністю, а також людей похилого віку у спеціальних установах соціальних органів; соціально-побутові послуги, пільги).

РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ

2.1. Соціально-психологічні особливості людей похилого віку

Вміння розуміти соціальними працівниками психологічних особливостей людей похилого віку – основна база організації соціальної роботи з даною групою осіб. Без цього соціальні працівники не зможуть ефективно та вірно вибудувати соціальну роботу з людьми похилого віку, об'єктивно здійснити оцінку ситуацій, у які потрапили чи знаходяться (насамперед, усвідомити їх дійсні інтереси, потреби), порозумітися з ними, з'ясувати причини їх психологічного дискомфорту, а також віднайти і запропонувати реальні шляхи вирішення проблем.

Психіка людей похилого віку формується під впливом різних факторів, зокрема соціальних і біологічних, які відповідно вливають на наступні зміни:

- *В емоційній сфері:* для людей похилого віку більше властиво засмучуватися, бути жалісливими, слізливими, а гальмівні та контролюючі функції кори їх головного мозку впливають призводять до проявів особливостей характеру і темпераменту (у молоді роки могли їх певною мірою «стримувати», «маскувати»); окремі люди похилого віку стають більш агресивними, а деякі, навпаки; їх може розчулити будь-який дріб'язковий привід (фільм їхньої молодості, втрата речі, згадки з минулого та ін.).
- *В інтелектуальній сфері:* для людей похилого віку досить складно нових уявлень про ті чи інші речі, а також швидко пристосуватися до непередбачуваних обставин, які, навпаки, у молоді роки вони легко долали (захворювання, зміна місця проживання, втрата близької людини та ін.). Хоча стосовно багатьох людей похилого віку уявлення про погіршення їх розумових здібностей може бути оманливим. Вони можуть довго думати над запитаннями, які їм задали, через те, що процеси у їхній психіці протікають довше. І для того,

щоб оцінити ситуацію відповідно їм потрібен більший час (при цьому мають хороші розумові здібності).

Може бути й інша ситуація. Відповідь людини похилого віку на запитання може тривати довше, ніж раніше. Через що може здаватися, що психічні процеси у цієї людини протікають повільніше, а тому їй потрібно для оцінки ситуації більше часу. Але в дійсності це може бути пов'язано у зв'язку із поганим слухом, і цей факт ця людина похилого віку старається приховати.

o *У моральній сфері:* люди похилого віку не охоче адаптовуються до нових цінностей, норм, манер поведінки (а, іноді, категорично відмовляються їх приймати), що часто призводить до конфліктних ситуацій з оточуючими. Багатьом із них подобається жити у «власному» світі, іноді стосовно них може звучати фраза «Замкнувся у своєму світі».

Усе це дає підстави говорити про те, що людям похилого віку, властиві дві риси стилю їхнього життя:

1) своєрідне відчуття часу;
2) гіпертрофованість подій.

Своєрідне відчуття часу. У людини похилого віку постійно присутнє відчуття проживання у «теперішньому» часі. Минуле людини похилого віку також є присутнім у теперішньому. Саме від цього її гіперлізована ощадливість, запасливість. Вони наче законсервовані у миттєвості. При цьому такому ж збереженню піддаються їх цінності, духовний світ. Соціальний працівник володіючи даною інформацією під час роботи із людьми похилого віку буде з розумінням ставитись до них.

Гіпертрофованість подій. Зазвичай, життя людей похилого віку не таке багате на різноманітні події, як це було у них у попередні роки. Проте, ця незначна кількість подій у їхньому теперішньому житті заповнюють її увесь час та індивідуальний простір. Відповідно, те, що для молодої людини вважається епізодом, незначною подією, то для людини похилого віку є дуже важливою справою життя (наприклад, прихід медичного працівника, день народження у

внука, телефонна розмова, зустріч з сусідами, прихід соціального працівника та ін.).

Незнання даних речей часто призводить до певних конфліктних ситуацій. Так, нерозуміння того, що людям літнього віку властиво говорити про своє життя в минулому – найпоширеніша причина конфліктів людей похилого віку з непрофесійним соціальним працівником. Соціальний працівник має усвідомлювати причини того чому так відбувається (бажання відчувати себе молодими, сильними, красивими, адже саме такими їм вдавалося досягати успіхів, бути цікавими, потрібними, затребуваними. Спогади формують в людях похилого віку інтелектуальний та емоційний затишок, є певним мистецтвом, «висувають» апатію, хандру, і «вселяють» жвавість, бадьорість. Тому не професійно соціальному працівнику позбавляти таку особу можливості робити справу, яку любить, яка їй до душі: займатися спогадами, а скоріше, навпаки, доцільно її заохочувати до них.

У той же час неправомірно тільки з регресивними факторами пов’язувати період перебування її у похилому віці. Адже цей період людини може характеризуватися і високим рівнем наукової активності, творчої продуктивності, серйозним пошуком «хоббі», результативністю творення авторських і творчих продуктів. Адже людина, яка впродовж життя була досить активною, не може з настанням похилого віку кардинально зміненою, як і не може бути кардинально зміненим ритм і стиль його життя. Не стає відразу старезною, а, навпаки, її емоційні, психологічні якості, риси, що були достатньо розвинені впродовж життя, залишаються, хоча, фізична її сила стає слабшою. Вважаємо, що програма старості людини формується і закладається впродовж її свідомого молодого життя.

За результатами досліджень людей похилого віку, що перебувають будинках-перестарілих, було виокремлено *п’ять етапів психологічного старіння* (при цьому до уваги не брали, вік вказаний у їх паспорті):

Перший етап: збереження зв'язку із видами діяльності, які були найважливішими у житті людини, тобто ще до того як вона вийшла на пенсію.

Зазвичай, він був безпосередньо пов'язаний з професією цієї людини. Збереження цього зв’язку може проходити як епізодична залученість до виконання попередньої роботи (тобто безпосередньо), так і через читання фахової літератури (тобто опосередковано) тощо. Наприклад, юристу люблять читати кодекси, детективи, кримінальні хроні в газетах та ін. Коли ж людина, відразу ж після того як вийшла на пенсію, обриває цей зв'язок, то тоді вона потрапляє на другий етап старіння.

Другий етап: зменшення кола інтересів, оскільки різко втрачаються професійні захоплювання і вподобання. У розмовах з оточуючими їх людьми переважають розмови, що стосуються побутових питань, сімейних подій, досягнення і невдачі внуків (дітей), телевізійних новин, успіхів чи невдач дітей та онуків та ін. Тому, перебуваючи у колі таких людей пенсійного віку, складно зрозуміти у якій сфері професійної діяльності кожен із них працював (медицина, інженерія, освіта, юриспруденція та ін.).

Третій етап: на перший план людей літнього віку виходить турбота про власне здоров'я. А відповідно розмови про природні лікарські рослини, про медичні препарати, про способи лікування, про вибір медичних працівників …. – найцікавіші та найважливіші теми для їхнього спілкування. А найважливіша, найповажливіша у їхньому житті – це лікуючий лікар, його методи лікування, особисті та професійні якості.

Четвертий етап: збереження власного життя – це сенс життя людини похилого віку; коло оточуючих людей все більше звужується і, в основному, його наповнюють такі особи як: соціальний працівник, психолог, лікар, діти. Іноді в їхнє буденне життя може «увірватися» рідкісний телефонний дзвінок старого знайомого і розмова про те, хто ще «залишився жити».

П’ятий етап: зростає актуальність у потребі вітального порядку (сон, їжа, спокій …). Практично пропадають спілкування та емоції.

Важливо знати соціальному працівнику і про найпоширеніші складні ситуацій, які значно ускладнюють життя людей похилого віку, а, відповідно зумовлюють отримання соціальних послуг:

- поява захворювань, пов’язаних із похилим віком: психічні захворювання, деменція, хвороба Альцгеймера, переломи, інсульт та ін.;

- складність справлятися самостійно у домашньому побуті; розуміння, що безпорадний, що потреба індивідуальна допомога; немічний стан;

- інклюзивність людей похилого віку, розумові розлади, зниження рівня слуху, зору;

- алкоголізм і наркозалежність;

- проблеми, що виникають у зв’язку з місцем проживання: людина похилого віку сама живе у сільській місцевості;

- здійснення догляду людиною похилого віку за хворою людиною або за іншою людиною похилого віку;

- проблеми, пов’язані із тендером і старістю;

- психічні травми з минулого: нещасні випадки, складні людські стосунки, інцест, війна, евакуація;

- фактори стресу: недавнє вдівство, самотність, передсуїцидальний або суїцидальний стан, погане ставлення, гіркота від того, що життя не склалося.

- проблемні відносини із родичами, які здійснюють догляд за людьми похилого віку, проблемні відносини у сім’ї між поколіннями;

- наявність у людей похилого віку проблем у сім’ї: насильство, у сім’ї, ревнощі, страждання людини похилого віку від того, що вона старіє;

- проблеми мігрантів, які лише з досягненням похилого віку повернулися у свою країну походження;

- складні економічні обставини: бідність, низьке пенсійне забезпечення, бідність.

Вище наведений перелік не є вичерпним. Із нього видно, що люди похилого віку можуть перебувати/потрапляти у досить складні життєві обставини. Не менш різноманітні і скрутні, як у молодих людей. Його основна ціль – загострити соціальних працівників увагу, що люди похилого віку можуть, як і молоді, попадати у ситуації досить непрості, а тому вони не менше мають потребу у допомозі фахівців.

2.2. Інші соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку

Як уже зазначали у попередньому підрозділі, фахівці у сфері соціальної роботи (та інших фахівців, що з ним співпрацюють) мають вміти розбиратися у соціально-психологічних особливостях людей похилого віку та, безумовно, застосовувати отриману інформацію у своїй прикладній діяльності. Адже без цих знань і навичок організація соціальної роботи з людьми похилого віку малоймовірно буде успішною.

Наступною соціально-психологічною умовою ефективної соціальної роботи з людьми похилого віку – це наявність у фахівців соціальної роботи комунікативних навичок, досвід етичного спілкування з клієнтами «літнього віку», володіння певними особистими якостями та компетентностями. Власне на цьому більш детально зупинимось у даному підрозділі кваліфікаційної роботи.

Робота, спрямована на людей похилого віку, передбачає, що соціальні працівника мають усвідомлювати аксіологічне підґрунтя професії, її етичні стандарти, а також відповідні закони та правила, які потенційно можуть впливати на практику на мікро-, мезо- та макрорівнях. Крім того, у допомозі людям похилого віку соціальні працівники повинні вміло вибудовувати межі етичного прийняття рішень і того, як необхідно застосовувати принципи критичного мислення до цих меж у практичній, дослідницькій та політичній сферах.

Соціальні працівники мають чітко розуміти особисті цінності кожної людини похилого віку індивідуально та різницю між особистими і професійними цінностями. Окрім цього вони повинні відчувати як їх власний досвід й афективні реакції впливають на їх професійні судження і поведінку.

Важливо, щоб соціальні працівники були глибоко обізнані з історичним розвитком своєї професії, її місією, багатогранними ролями і обов'язками, які вона поєднує. Вони також мають усвідомлювати важливість своєї роботи в

межах «міжпрофесійних команд», де важливо взаємодіяти з представниками інших професій для забезпечення комплексного підходу до вирішення проблем клієнтів.

Зокрема, “зразкові” соціальні працівники постійно прагнуть до навчання впродовж усього життя, розуміючи, що лише безперервний розвиток і вдосконалення професійних навичок можуть гарантувати актуальність та ефективність їхньої діяльності. Це включає не лише традиційні методи навчання, але й освоєння нових форм технологій, які стають все більш важливими в сучасній соціальній роботі. Соціальні працівники мають визнавати необхідність етичного використання цих технологій, розуміючи, що технологічні інновації повинні впроваджуватися з урахуванням прав та гідності клієнтів, а також конфіденційності та безпеки їхньої інформації.

Крім того професійні соціальні працівники активно інтегрують нові знання та навички у свою практику роботи з людьми похилого віку, використовуючи сучасні підходи до вирішення соціальних проблем. Вони вміло застосовують науково обґрунтовані методи та технології, що дозволяють їм ефективно працювати з різними групами населення, включаючи найуразливіші категорії.

Даний комплексний підхід до професійного розвитку та використання технологій гарантує досить високий рівень професійності соціальних працівників, сприяючи підвищенню якості послуг, які вони надають, та покращенню добробуту клієнтів (людей похилого віку).

Таким чином, соціальні працівники відіграють ключову роль у підтримці та розвитку соціального благополуччя суспільства, сприяючи створенню більш справедливого та інклюзивного світу, особливо в контексті забезпечення добробуту людей похилого віку і людей з інвалідністю.

Крім того, соціальним працівникам рекомендується сприяти різноманітності та індивідуальності кожної людини. Професійні соціальні працівники розуміють, як різноманітність і відмінності характеризують і формують людський досвід і є критично важливими для формування

ідентичності, навіть людей похилого віку. Виміри різноманітності – це перехрещення численних факторів, включаючи, але не обмежуючись ними: вік, соціальний статус, колір шкіри, культуру, наявність обмежених можливостей та здібності, етнічну приналежність, стать, гендерну ідентичність та самовираження, імміграційний статус, сімейний стан, політичну ідеологію, расу, релігію/духовність, стать, сексуальну орієнтацію та племінний суверенний статус.

Соціальні працівники повинні розуміти, що внаслідок численних відмінностей життєвий досвід людини може включати пригнічення, бідність, маргіналізацію та відчуження, а також привілеї, владу, визнання. Соціальні працівники також мають розуміти форми і механізми пригнічення та дискримінації, визнавати, якою мірою структури і цінності культури, включаючи соціальні, економічні, політичні та культурні винятки, можуть пригнічувати, маргіналізувати, відчужувати або створювати привілеї і владу.

До того ж, соціальні працівники мають:

- застосовувати та передавати розуміння важливості різноманітності та відмінностей у формуванні життєвого досвіду на практиці на мікро-, мезо- та макрорівнях.
- презентувати себе як тих, хто навчається, і залучати клієнтів (людей похилого віку) та громади як експертів власного досвіду.
- застосовувати самосвідомість і саморегуляцію для управління впливом особистих упереджень і цінностей у роботі з різноманітними клієнтами (людьми похилого віку) і групами.
- використовувати інклюзивні стратегії, які ретельно враховують контекст окремих осіб, сімей, груп, організацій та/або спільнот, а також кидають виклик поширеним припущенням, шукають ідеї та черпають натхнення у клієнтів (людей похилого віку), інших зацікавлених сторін.

Як показують українські реалії, саме люди похилого віку становлять більшу частину цивільного населення, що продовжують перебувати на прифронтових територіях, через що мають більшого ризику зазнати поранення

чи бути вбитими. Причини на те, що залишилися, різні. Але в основному це не можливість залишити свій дім, або ж не бажання його залишати.

Значна частина людей похилого віку переживає глибоку психосоціальну кризу, що зумовлює потребу професійної допомоги фахівців у соціальнопсихологічній сфері. На сьогодні в Україні є потреба у чіткій програмі соціально-психологічної підтримки людей похилого віку в умовах воєнного стану [10, с. 56].

Фактор війни вплинув на визначення найбільш важливих та необхідних напрямків надання людям похилого віку соціально-психологічної підтримки:

- надання прихистку і соціальної допомоги (архіважливо для тих, хто втратив майно, родину і для самотніх літніх людей),
- підтримка прийняти втрату (мова йде як про втрату рідної людини, так і про втрату майна, так і втрату близької людини),
- зростання емоційного фону [10, с. 62].

Основними складнощами під час соціально-психологічної підтримки людям похилого віку, з якими можуть стикатися спеціалісти є:

- складність через повітряні тривоги, військові атаки, часте перебування у бомбосховищах збиратися на регулярних зустрічах;
- через проблеми зі здоров'ям у людини похилого віку зриваються зустрічі, що були заплановані;
- люди похилого віку через небажання, апатію не йдуть на «співпрацю» із соціальним працівником;
- заперечення людьми похилого віку того, що вони потребують професійну соціальнопсихологічну підтримку;
- у зв'язку із відсутністю необхідних ресурсів літні люди не отримують соціально психологічної підтримки, яка їм необхідна;
- розбіжність життєвих позицій і психологічна несумісність – проблеми налагодження плідної співпраці з людиною похилого віку [10, с. 62-63].

Соціальна робота з людьми похилого віку передбачає доволі складну прикладну діяльність, що протікає у змінному та доволі складному для людей

похилого віку середовищі. У період російсько-української війни особливої актуальності для роботи з людьми похилого віку набув соціально-психологічний напрямок соціальної роботи. Основний зміст його спрямування становить діяльність із наступних заходів: патронаж сімей, де проживають люди, що мають похилий вік; консультативна, психологічна допомога; застосування інформаційних методів (бесід, зустрічей, вечорів «запитання – відповідь»); підтримка самотніх людей похилого віку; заходи з організації відпочинку, дозвілля осіб, що мають похилий вік та ін.

Висновки до другого розділу

1. Під впливом соціальних і психологічних факторів психіка людей похилого віку зазнає наступних змін:

- *В емоційній сфері* (схильність до засмучування, жалісливості, слізливості; поява певних проявів особливостей характеру і темпераменту; окремі люди стають більш агресивними, а деякі, навпаки; може розчулити будь-який дріб'язковий привід);
- *В інтелектуальній сфері* (складно набувати нових уявлень про ті чи інші речі, а також швидко пристосуватися до непередбачуваних обставин);
- *У моральній сфері* (не охоча адаптація до нових цінностей, норм, манер поведінки, що може призводити до конфліктних ситуацій; подобається жити у «власному» світі);

Усе це дає підстави говорити про те, що людям похилого віку, властиві дві риси стилю їхнього життя: 1) своєрідне відчуття часу; 2) гіпертрофованість подій.

2. Фахівцям у соціальній роботі з людьми похилого віку потрібно пам'ятати *про п'ять етапів психологічного старіння* (до уваги не взято вік, вказаний у паспорті):

Перший етап: збереження зв'язку із видами діяльності, які були найважливішими у житті людини, тобто ще до того як вона вийшла на пенсію.

Другий етап: зменшення кола інтересів, оскільки різко втрачаються професійні захоплювання і вподобання.

Третій етап: на перший план людей літнього віку виходить турбота про власне здоров'я.

Четвертий етап: збереження власного життя – це сенс життя людини похилого віку; коло оточуючих людей все більше звужується і, в основному, його наповнюють такі особи як: соціальний працівник, психолог, лікар, діти.

П'ятий етап: зростає актуальність у потребі вітального порядку (сон, їжа, спокій …).

3. Соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку передбачає організацію до практичної діяльності, що відбуватиметься у змінному й доволі складному середовищі людей похилого віку, пов'язану із застосуванням комплексу заходів, спрямованих в основному на соціальну адаптацію (тобто мова йде про процедуру активного пристосування людей похилого віку до умов соціального середовища).

4. Про професійність соціального працівника у соціальній роботі з людьми похилого віку говорять:

- знання соціально-психологічних особливостей людей похилого віку;
- наявність навички комунікації і володіння етикетом спілкування з людьми похилого віку;
- наявність компетентностей та особистих якостей, що допомагають утвердженню оптимістичної, стійкої, життєствердної позиції похилого віку як щодо оточуючих, так і щодо себе, й свого віку.

5. Перш, ніж розпочати соціальну роботі з людьми похилого віку доцільно зібрати як найбільше інформацію про їх соціальне становище як тепер, так і в минулому, властивості психіки, духовні та матеріальні потреби.

Соціальна робота з даною групою осіб має ґрунтуватися на науковій інформації, висновках і результатах соціально-психологічних, соціологічних, соціально-економічних, інших видів необхідних досліджень.

Фактор війни вплинув на визначення найбільш важливих та необхідних напрямків надання людям похилого віку соціально-психологічної підтримки:

- надання прихистку і соціальної допомоги (архіважливо для тих, хто втратив майно, родину і для самотніх літніх людей),
- підтримка прийняти втрату (мова йде як про втрату рідної людини, так і про втрату майна, так і втрату близької людини), зростання емоційного фону [10, с. 62]

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

Задля з'ясування основних напрямків вдосконалення соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку, було здійснено емпіричне дослідження за допомогою методів анкетування і аналізу.

Анкетування проходили люди похилого віку, які неодноразово отримували соціальні послуги на території м. Тернопіль.

Анкетування проходило на предмет якості наданих їм соціальних послуг. За допомогою анкет було з'ясовано їх реальне ставлення до наданої соціальної послуги, враження про надані послуги та їх якість.

В опитуванні взяли участь 20 респондентів віком 60-74 роки. Більшість опитаних - жінки.

Перше питання визначило за якою саме соціальною допомогою респонденти зверталися.

Таблиця 1

Відповіді на запитання «За якою конкретно соціальною допомогою Ви зверталися?»

Види соціальних послуг	**Відповіді респондентів (осіб)**
Соціально-побутові	6
Соціально-медичні	1
Соціально-психологічні	4
Соціально-педагогічні	5
Соціально-трудові	1
Соціально-правові	0
Комунікативні послуги	3
Екстрені послуги	0

Найчастіше особи похилого віку звертаються по допомогу за соціально-побутовими послугами, що свідчить про необхідність такої допомоги літнім людям.

Другим «популярним» зверненням виступили соціально-педагогічні послуги, які найчастіше надаються в напівстаціонарній формі. На останньому місці з кількістю осіб – 0, виявилися соціально-правові послуги, що свідчить про те, що людей, які звертаються по допомогу, насамперед непокоїть їх фізичний та психологічний стан. А правовими послугами вони не цікавляться. Хоча, це також може свідчити про те, що люди похилого віку недостатньо свідомі того, що такі послуги як соціальну допомогу вони можуть отримати в громаді м. Тернопіль, а відповідно можна зробити висновок про те, що люди недостатньо ознайомлені із повним переліком соціальних послуг територіальної громади.

На питання оцінки якості послуг, що надаються, результати розподілилися так:

Таблиця 2

Оцінка респондентами якості наданих послуг

Вид послуги	**Зовсім не влаштовує «1»**	**Швидше не влаштовує «2»**	**Швидше влаштовує «3»**	**Повністю влаштовує «4»**	**Важко сказати «5»**
Соціально-побутові			2	18	
Соціально-медичні			3		17
Соціально-психологічні			4	16	
Соціально-педагогічні			4	16	
Соціально-трудові				2	18
Соціально-правові	5			5	10
Комунікативні послуги			11		9
Термінові послуги				2	18

Послуги, що надаються з метою підвищення комунікативного потенціалу 11 осіб оцінили критерієм – «швидше влаштовує», а 9 осіб відзначили критерій – «важко сказати», отже, це означає, що більшість респондентів утрималася від відповіді внаслідок відсутності інформації про дані послуги, адже переважно такі послуги спрямовані на осіб з інвалідністю.

Соціально-побутові послуги оцінили як послуги високої якості 18 респондентів, які відповіли, що їх повністю влаштовує якість послуг, які надаються, і лише 2 опитуваних відповіли, що «швидше влаштовує».

Соціально-медичні послуги оцінили неоднозначно, – 17 респондентів відповіли, про те, що їм «важко сказати» про якість, а 3 респонденти оцінили – «швидше влаштовує». Це пов'язано з тим, що більшість опитуваних не зверталося за соціально-медичними послугами.

Соціально-психологічні послуги, а також соціально-педагогічні стоять на одному рівні за якістю – 16 опитаних респондентів повністю влаштовують послуги, а 4 респондентів – швидше влаштовують.

Соціально-трудові, а також екстрені послуги, як зазначалося раніше не є частим зверненням громадян, тому опитувані оцінили так: 18 респондентів відповіли, що їм важко оцінити, 2 респондентів – все повністю влаштовує.

Соціально-правові послуги, були оцінені найгірше – 5 респондентів оцінили якість послуги, як «зовсім не влаштовує», 10 опитуваних відповіли, що їм «важко сказати», і лише 5 повністю влаштовує якість послуг. Дані результати можуть свідчити про те, що правові послуги не відповідають нормам надання, або ж громадяни похилого віку незацікавлені у отриманні даних послуг.

Наступне питання передбачає вивчення компетентності та професіоналізму спеціаліста із соціальної роботи при зверненні літньої людини, а саме: «Чи враховуються Ваші інтереси, індивідуальні потреби, стан здоров'я та ступінь самообслуговування, а також соціально-економічні фактори відповідно до індивідуальної програми та договору?»

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: «Чи враховуються ваші інтереси, індивідуальні потреби, стан здоров'я та ступінь самообслуговування, а також соціально-економічні фактори в відповідно до індивідуальної програми та договору?»

Варіанти відповідей	Відповіді респондентів (осіб)
Так, враховуються	19
Зовсім не враховуються	1

Як видно з таблиці 3, практично всі респонденти повідомили, що відповідно до індивідуальної програми та договору, всі їхні умови були враховані, тому можна сказати про те, що соціальні працівники територіальної громади м. Тернопіль з відповідальністю і компетентністю відносяться до своєї роботи.

Також варто відзначити питання про поінформованість людей похилого віку спеціалістами про їх права, обов'язки, про види соціальних послуг, строки, порядок та умови їх надання, про тарифи та можливості отримувати послуги безкоштовно.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Чи інформують Вас соціальні працівники про права, обов'язки, про види соціальних послуг, строки, порядок та умови їх надання, про тарифи та можливості отримувати послуги безкоштовно?»

Варіанти відповідей	Відповіді респондентів
Так, інформують	14
Так, але недостатньо інформують	5
Ні, не інформують	1
Інформують рідко	0

Більшість опитаних, а саме 14 осіб, задоволені роботою соціальних працівників та наданням необхідної інформації отримувачам соціальних послуг.

На питання про звернення за отриманням соціальних послуг у напівстаціонарній формі, результати визначились такі: 10 респондентів зверталися за консультуванням з питань надання соціальних та державних послуг, 5 осіб звернулося за проведенням реабілітаційних заходів, і відповідно до індивідуальної програми реабілітації інваліда, 4 людини - за соціально-психологічним консультуванням і лише 1 людина звернулася за наданням допомоги у навчанні навичкам комп'ютерної грамотності. Все це дозволяє зробити висновок про те, що люди похилого віку найчастіше звертаються до територіальної громад м. Тернопіль для консультації з питань, що їх цікавлять.

Дозвілля - це важлива складова способу життя літніх людей, тому наступне питання стосувалося організації відпочинку та дозвілля на території громади м. Тернопіль. 12 осіб відповіли – так, що підтверджує наявність гуртків та клубів на території громади м. Тернопіль, а ось 8 респондентів відповіли, що не знають про це, що говорить про погану поінформованість людей похилого віку, або про недонесення такої інформації до громадян похилого віку.

На запитання «Чи відомо Вам про таку форму як прийомна сім'я для громадян похилого віку та інвалідів?», то 11 респондентів, відповіли позитивно, але 9 респондентів не знають про таку форму сімей, і це свідчить про те, що соціальні працівники не досить серйозно ставляться до популяризації даної послуги.

Таким чином, проведене нами емпіричне дослідження за допомогою анкетування дозволило виділити основні проблеми у соціальній роботі з людьми похилого віку.

Незважаючи на збільшення кількості виконаних соціальних послуг, штатна чисельність працівників та соціальних працівників громади м. Тернопіль є не достатньо великою, і це дозволяє зробити висновок про те, що

кількість соціальних працівників на території громади м. Тернопіль не вистачає для повного обсягу організації, надання і виконання соціальних послуг.

За допомогою методу анкетування були виявлені найбільш затребуваніші соціальні послуги, за якими звертаються літні громадяни - соціально-побутові, і це ще раз наголошує на необхідності збільшення чисельності соціальних працівників. А найгіршою за оцінкою опитуваних послуг стали соціально-правові послуги.

Проблеми, виявлені в ході дослідження, дозволили виділити напрями вдосконалення організації соціальної роботи з особами похилого віку.

По-перше, для того, щоб покращити якість наданих правових послуг, потрібно організувати роботу юридичної консультації щодо прав громадян на пільги, пенсії та соціальні послуги. Це дозволить підвищити доступність юридичної допомоги громадянам похилого віку.

По-друге, для того, щоб зменшити навантаження на соціальних працівників під час виконання ними своїх обов'язків, слід запровадити принцип – «соціальної зміни», яка представляє собою взаємодією соціальних працівників та працівників бюро надання побутових послуг, які несуть відповідальність спільно за результати проробленої ними роботи і виконання завдань, які були на них покладені. При цьому основні послуги, які надає «соціальна зміна» (соціально-побутові, соціально-медичні, соціально-психологічні, соціально-реабілітаційні, соціально-правові) розподіляються за виконанням на соціальних працівників у частині виконання соціальних послуг та на працівників бюро побутових послуг - у частині виконання послуг побутового характеру. Поряд із колективною відповідальністю, працівники несуть персональну відповідальність за виконанням покладених на них обов'язків. Кількість одержувачів соціальних послуг встановлюється для працівників «соціальної зміни» індивідуально, з урахуванням тимчасових витрат, складності виконання послуг тощо.

По-третє, для більшої проінформованості про надання послуг та пільг, необхідно створити інформаційну базу, спеціалізовану для літніх людей у

вигляді стендів, брошур, буклетів, інформаційних листів, за допомогою яких збільшиться кількість громадян, які будуть вважати інформування про соціальні послуги та порядок їх надання доступним та достатнім.

Висновки до третього розділу

1. За допомогою методу анкетування в емпіричному дослідженні були виявлені найбільш затребуваніші соціальні послуги, за якими звертаються люди похилого віку - соціально-побутові, і це ще раз наголошує на необхідності збільшення чисельності соціальних працівників. А найгіршою за оцінкою опитуваних послуг стали соціально-правові послуги.

2. Проблеми, виявлені у процесі дослідження, дозволили виділити напрями вдосконалення організації соціальної роботи з особами похилого віку.

По-перше, для того, щоб покращити якість наданих правових послуг, потрібно організувати роботу юридичної консультації щодо прав громадян на пільги, пенсії та соціальні послуги. Це дозволить підвищити доступність юридичної допомоги громадянам похилого віку.

По-друге, для того, щоб зменшити навантаження на соціальних працівників під час виконання ними своїх обов'язків, слід запровадити принцип – «соціальної зміни», яка представляє собою взаємодією соціальних працівників та працівників бюро надання побутових послуг, які несуть відповідальність спільно за результати проробленої ними роботи і виконання завдань, які були на них покладені. При цьому основні послуги, які надає «соціальна зміна» (соціально-побутові, соціально-медичні, соціально-психологічні, соціально-реабілітаційні, соціально-правові) розподіляються за виконанням на соціальних працівників у частині виконання соціальних послуг та на працівників бюро побутових послуг - у частині виконання послуг побутового характеру.

По-третє, для більшої проінформованості про надання послуг та пільг, необхідно створити інформаційну базу, спеціалізовану для літніх людей у вигляді стендів, брошур, буклетів, інформаційних листів, за допомогою яких збільшиться кількість громадян, які будуть вважати інформування про соціальні послуги та порядок їх надання доступним та достатнім.

ВИСНОВКИ

Дослідження соціально-психологічних умов організації соціальної роботи з людьми похилого віку дало можливість сформулювати наступні висновки:

1. Відповідно до класифікації ВООЗ люди похилого віку – це особи віком від 60 до 74 років. Даним критерієм послуговуються безліч країн, зокрема Україна.

Умовно виділяють наступні групи людей, які мають похилий вік: жваві; ті, хто живе у сім'ях; фізично здорові; задоволені тим, що вийшли на пенсію; хворі; ті, хто ще працює; малорухомі, сидять удома; самотні; нещасні, зневірені в житті; ті, хто інтенсивно різноманітно, проводять дозвілля (відвідують клуби, ходять у гості, зустрічаються з друзями тощо).

2. Основними напрямками соціальної роботи з літніми громадянами є:

- *Медико-соціальний напрямок* (комплекс заходів, що мають на меті зміцнення стану здоров'я, відновлення, попередження хвороб, відновлення спроможності до реалізації важливого соціального функціонування);
- *Соціально-психологічний напрямок* (комплекс заходів, спрямованих в основному на соціальну адаптацію, тобто мова йде про процедуру активного пристосування індивіда до умов соціального середовища);
- *Соціальне піклування*: (комплекс заходів із соціально-правового захисту майнових і немайнових прав, інтересів громадян, що встановлюється повнолітній дієздатній людині, яка через стан свого здоров'я самостійно не може здійснювати захист прав та інтересів, які їй належать);
- *Соціальне забезпечення та обслуговування* (комплекс переважно фінансово-матеріальних заходів: пенсії, різноманітні допомоги; протезування; обслуговування і утримання осіб з інвалідністю, а також людей похилого віку у спеціальних установах соціальних органів; соціально-побутові послуги, пільги).

3. Під впливом соціальних і психологічних факторів психіка людей похилого віку зазнає наступних змін:

o *В емоційній сфері* (схильність до засмучування, жалісливості, слізливості; поява певних проявів особливостей характеру і темпераменту; окремі люди стають більш агресивними, а деякі, навпаки; може розчулити будь-який дріб'язковий привід);

o *В інтелектуальній сфері* (складно набувати нових уявлень про ті чи інші речі, а також швидко пристосуватися до непередбачуваних обставин);

o *У моральній сфері* (не охоча адаптація до нових цінностей, норм, манер поведінки, що може призводити до конфліктних ситуацій; подобається жити у «власному» світі);

Усе це дає підстави говорити про те, що людям похилого віку, властиві дві риси стилю їхнього життя: 1) своєрідне відчуття часу; 2) гіпертрофованість подій.

4. Фахівцям у соціальній роботі з людьми похилого віку потрібно пам'ятати *про п'ять етапів психологічного старіння* (до уваги не взято вік, вказаний у паспорті):

Перший етап: збереження зв'язку із видами діяльності, які були найважливішими у житті людини, тобто ще до того як вона вийшла на пенсію.

Другий етап: зменшення кола інтересів, оскільки різко втрачаються професійні захоплювання і вподобання.

Третій етап: на перший план людей літнього віку виходить турбота про власне здоров'я.

Четвертий етап: збереження власного життя – це сенс життя людини похилого віку; коло оточуючих людей все більше звужується і, в основному, його наповнюють такі особи як: соціальний працівник, психолог, лікар, діти.

П'ятий етап: зростає актуальність у потребі вітального порядку (сон, їжа, спокій …).

5. Соціально-психологічні умови організації соціальної роботи з людьми похилого віку передбачає організацію до практичної діяльності, що відбуватиметься у змінному й доволі складному середовищі людей похилого віку, пов'язану із застосуванням комплексу заходів, спрямованих в основному

на соціальну адаптацію (тобто мова йде про процедуру активного пристосування людей похилого віку до умов соціального середовища).

6. Про професійність соціального працівника у соціальній роботі з людьми похилого віку говорять:

- знання соціально-психологічних особливостей людей похилого віку;
- наявність навички комунікації і володіння етикетом спілкування з людьми похилого віку;
- наявність компетентностей та особистих якостей, що допомагають утвердженню оптимістичної, стійкої, життєствердної позиції похилого віку як щодо оточуючих, так і щодо себе, й свого віку.

7. Перш, ніж розпочати соціальну роботі з людьми похилого віку доцільно зібрати як найбільше інформацію про їх соціальне становище як тепер, так і в минулому, властивості психіки, духовні та матеріальні потреби.

Соціальна робота з даною групою осіб має ґрунтуватися на науковій інформації, висновках і результатах соціально-психологічних, соціологічних, соціально-економічних, інших видів необхідних досліджень.

8. Фактор війни вплинув на визначення найбільш важливих та необхідних напрямків надання людям похилого віку соціально-психологічної підтримки:

- надання прихистку і соціальної допомоги (архіважливо для тих, хто втратив майно, родину і для самотніх літніх людей),
- підтримка прийняти втрату (мова йде як про втрату рідної людини, так і про втрату майна, так і втрату близької людини), зростання емоційного фону [10, с. 62]

9. За допомогою методу анкетування в емпіричному дослідженні були виявлені найбільш затребуваніші соціальні послуги, за якими звертаються люди похилого віку - соціально-побутові, і це ще раз наголошує на необхідності збільшення чисельності соціальних працівників. А найгіршою за оцінкою опитуваних послуг стали соціально-правові послуги.

9. Проблеми, виявлені у процесі дослідження, дозволили виділити напрями вдосконалення організації соціальної роботи з особами похилого віку.

По-перше, для того, щоб покращити якість наданих правових послуг, потрібно організувати роботу юридичної консультації щодо прав громадян на пільги, пенсії та соціальні послуги. Це дозволить підвищити доступність юридичної допомоги громадянам похилого віку.

По-друге, для того, щоб зменшити навантаження на соціальних працівників під час виконання ними своїх обов'язків, слід запровадити принцип – «соціальної зміни», яка представляє собою взаємодією соціальних працівників та працівників бюро надання побутових послуг, які несуть відповідальність спільно за результати проробленої ними роботи і виконання завдань, які були на них покладені. При цьому основні послуги, які надає «соціальна зміна» (соціально-побутові, соціально-медичні, соціально-психологічні, соціально-реабілітаційні, соціально-правові) розподіляються за виконанням на соціальних працівників у частині виконання соціальних послуг та на працівників бюро побутових послуг - у частині виконання послуг побутового характеру.

По-третє, для більшої проінформованості про надання послуг та пільг, необхідно створити інформаційну базу, спеціалізовану для літніх людей у вигляді стендів, брошур, буклетів, інформаційних листів, за допомогою яких збільшиться кількість громадян, які будуть вважати інформування про соціальні послуги та порядок їх надання доступним та достатнім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балдинюк О. Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку. *Соціальна робота та соціальна освіта.* 2018. Вип. 1. С. 12–17.

2. Боднарук М. І., Орловський О. Я., Бурка А. В. Право соціального захисту: навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 184 с.

3. Гнилобок Н. В. Гендерні особливості старіння. *Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій:* матеріали до Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава, 2016. С. 63-66.

4. Гончаренко О. В. Гендерно обумовлена соціальна робота з особами похилого віку. Stav, problémy a perspektívy pedagogickéhoštú dia a sociálnej práce: Zbornik prispevkov z Medzinárodne jvedeckej konferencie (Sládkovičovo, Slovak Republic, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo: Vysokaškola Danubius, 2016. С. 195–197.

5. Гончаренко О. В., Корінна Г. О. Вивчення гендерних питань в контексті соціальної роботи з людьми похилого віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи. Збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Вип. 73. Том 1. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 66–70.

6. Горецька О. Геронтопсихологія : навчальний посібник. Харків: Видавництво Іванченка І. С., 2017. 210 с.

7. Денисюк О. М., Маденова Ю. В. Організація дозвілля людей похилого віку в громадських та державних установах. *Молодий вчений*. 2019. № 11 (75). С. 897–902. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/29788/1/O_Denysiuk_Y_Madenova_MV_11%2875%29_IL_KSPSR.pdf (дата звернення: 23.05.2024).

8. Європейський кодекс соціального забезпечення. База даних “Законодавство України” / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_329 (дата звернення: 23.05.2024).

9. Житинська М. О. Деякі аспекти соціального захисту людей похилого віку в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. 2014. Вип. 19. С. 154-159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2014_19_25 (дата звернення: 23.05.2024).

10. Житинська М. О. Соціально-психологічна підтримка людей похилого віку в умовах повномасштабної війни. 2023. № 3 (42). С. 54-67.

11. Зінченко О. С. Психологічні особливості людей літнього віку: теоретичний аналіз проблеми. *Наукові записки НДУ імені Миколи Гоголя*. URL: file:///C:/Users/2106~1/AppData/Local/Temp/Nzspp_2015_2_7-1.pdf (дата звернення: 23.05.2024).

12. Іванова І. Б. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2023. 220 с.

13. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2015. 456 с.

14. Коваленко О., Лук’янова Л., Помиткін Е., Московець Л. Психологія людей літнього віку : навч. посібн. Київ : Вид-во ТОВ«Геопринт». 2021. 288 с.

15. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць. 2019. С. 115-119.

16. Кубіцький С. О. Сучасні технології соціальної роботи : світовий досвід та тенденції розвитку в Україні : монографія / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ : Міленіум, 2015. 320 с.

17. Кузнецов О. В., Співак Я. О., Співак Л. А. Правові основи та форми соціальної роботи з людьми похилого віку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2023. № 1 (105). С. 102-112.

18. Курило І. О. Демографічні процеси та трансформація вікової структури населення України у контексті суспільної модернізації / І. О. Курило. К. : ІДСД ім. Птухи НАНУ, 2015. 126 с.

19. Лабораторія успіху в практичній роботі з людьми похилого віку/ уклад. : Н. Є. Тимошенко, Н. Ф. Романова. Київ : Вид-во РПА «51 Паралель», 2023. 140 с.

20. Литвиненко І. С. Екстремальна психологія та психологія травмуючи ситуацій (кредит: «Психологічна допомога людям похилого віку у складних життєвих ситуаціях») : навч-методич посіб. Миколаїв : видавець Румянцева Г. В., 2023. 86 с.

21. Ліфарєва Н. В. Старість як соціальна проблема. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка.* 2012. № 4 (239). Ч. І. С. 260–267.

22. Мацкевіч Ю. Р. Соціальна робота з людьми похилого віку : навч. посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 340 с.

23. Мещан І. В. Емоційні проблеми людей похилого віку як предмет соціальної роботи : регіональний аспект. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Вип. 73. С. 90-99.

24. Міщиха Л. Психологічні особливості розвитку особистості в період геронтогенезу. *Прикарпатський нац. ун–т ім. В.Стефаника.* Серія «Філософія, соціологія, психологія» : зб. наук. пр. 2009. Вип. 14. Ч. 2. С. 17–27.

25. Мокрицька Н. П. Право соціального забезпечення: навч. посіб., Львів : ЛьвДУВС, 2020. 536 с.

26. Особливості надання медичних та соціальних послуг для вразливих категорій населення з використанням гендерно-чутливого підходу: навч. посібник / Ярошенко А. О., Варбан М. Ю., Шульга Л. О. та ін.; за заг. ред. Ярошенко А. О. Київ: МБФ «Альянс громадського здоров'я», 2017. 112 с.

27. Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 214 URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-

nadannya-derzhavnoyi-socialnoyi-dopomogi-na-period-vvedennya-voyennogo-stanu-214 (дата звернення: 25.04.2024).

28. Про організацію надання соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.04.2024).

29. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text (дата звернення: 23.04.2024).

30. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 р. №3721-XII (із змінами, внесеними згідно із Законом № 2671-VIII від 17.01.2019 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text (дата звернення: 23.04.2024).

31. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 р. (редакція від 01.01.2023) № 3721-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text (дата звернення: 23.05.2024).

32. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 06.12.1991 р., № 1788-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text (дата звернення: 23.04.2024).

33. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII (редакція від 31.12.2023) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 11.04.2024).

34. Рекомендації для доглядальників щодо профілактика вигоряння осіб, які опікуються людьми похилого та старечого віку, а також людьми з деменцією : навчальне відео. URL: https://www.facebook.com/watch/?v=3066629640230821 (дата звернення: 23.04.2024).

35. Романова Н. Ф., Тимошенко Н. Є. Спілкування з людьми похилого віку: методичні матеріали до тренінгу / заг. ред. Н. Є. Тимошенко. Київ : Вид-во РПА «51 Паралель», 2018. 152 с.

36. Савельчук І. Б. Інноваційні методи соціальної роботи з людьми похилого віку: специфіка та особливості впровадження. *Молодий вчений.* 2015. № 2 (4). С. 95-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2%284%29__26 (дата звернення: 23.04.2024).

37. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посібн. / ред. Т. А. Дічевська. 2-ге вид., доповн. Київ : Академвидав, 2011. 382 с.

38. Система соціальної допомоги людям похилого віку / уклад. : Я. М. Раєвська, Л. П. Мельник, Ж. В. Мельник. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. 187 с.

39. Соціальна геронтологія : навч. посібн. / уклад. Н. М. Коляда. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 84 с.

40. Соціальний захист та пенсійне забезпечення в Україні / І. В. Ялдін, В. Д. Понікаров, О. А. Федорищева. Харків : Мірошниченко О. А. 2019. 174 с.

41. Твардовська О. Р., Яремко О. М. Роль територіальних громад у наданні соціальних послуг в умовах війни. *Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи:* зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Тернопіль, 2-3 червня 2022 р.) / під заг. ред.: О. Є. Гомотюк. Тернопіль: Університетська думка, 2022. С. 144-146.

42. Терещенко І. І., Наумець А. М. Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах сучасної України. *ВІСНИК НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 3 (11). 2011. С. 113-117.

43. Ушакова І. М. Геронтопсихологія: підручник. Харків : ХНАДУ, 2014. 234 с.

44. Федунів А. Д. Види соціальних послуг для громадян похилого віку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2014. № 29. ч. 2. С. 122-126.

45. Федунів А. Д. Правове регулювання надання соціальних послуг громадянам похилого віку : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05 /

А. Д. Федунів ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2015. 22 с.

46. Федунів А. Д. Щодо принципів надання соціальних послуг громадянам похилого віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 5. Ч. 2. Т. 2. С. 117-12.

47. Черевата О. Соціальна допомога людям похилого віку в умовах воєнного стану. *Могилянські читання – 2022 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти :* XXV Всеукр. наук.-практ. конф. : тези доп. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів, Миколаїв, 7–11 листоп. 2022 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 22-25.

48. Чорнописька В. З., Баран А. В. Міжнародно-правові стандарти соціального захисту людей похилого віку. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2019. Вип. 24. С. 61-68.